

А. В. Солахаў (Беларусь, Мазырскі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя І. П. Шамякіна)

ТВОРЧЫЯ ПРАЦЫ МАЛОДШЫХ ШКОЛЬНІКАЎ НА ЎЗОР ТВОРАЎ МАЛЫХ ФАЛЬКЛОРНЫХ ЖАНРАЎ

Творы малых фальклорных жанраў – прыказкі, языкаломкі (скорагаворкі), калыханкі, лічылкі, загадкі і інш. – узоры таго, як пры лаканічнасці выказвання захавець яго глыбокі сэнс. Гэта неацэнны моўны скарб, у якім адлюстроўваюцца звычаі, быт, характар, душа, жыццёвая мудрасць народа. Іх нярэдка выкарыстоўваюць настаўнікі пры ілюстрацыі тых або іншых лінгвістычных палажэнняў, пры правядзенні выхаваўчай працы з вучнямі. Аднак творы малых фальклорных жанраў як узоры для творчых прац малодшых школьнікаў на ўроках роднай мовы яшчэ не знайшлі шырокага прымянення, хоць гэта праца, безумоўна, з'яўляецца вельмі карыснай для развіцця логікі мыслення, творчага патэнцыялу вучняў і развіцця іх цікавасці да роднай мовы.

На ўроках беларускай мовы і чытання, як правіла, настаўнік выкарыстоўвае шмат разнастайнага фальклорнага матэрыялу: чыстагаворкі, языкаломкі, прыказкі, загадкі, лічылкі, пацешкі і інш., што дае магчымасць вучням папоўніць свой слоўнік пэўнымі лексічнымі сродкамі, на падсвядомым узроўні засвоіць жанравыя асаблівасці адзначаных твораў. Гэта вельмі важна і для арганізацыі творчай працы вучняў пачатковых класаў.

Разгледзім некаторыя віды творчых прац малодшых школьнікаў, якія яны могуць напісаць на ўзор твораў малых фальклорных жанраў – прыказак, скорагаворак і калыханак.

Прыказка – «кароткі, лаканічна і граматычна завершаны афарыстычны выраз, які адлюстроўвае шматвяковы жыццёвы вопыт і мудрасць народа найчасцей у мастацка-вобразнай форме і ўжываецца пераважна ў пераносным значэнні» [1]. У яе структуру звычайна ўваходзіць паведамленне і вывад, што і заключаюць у сабе глыбокую думку.

Прыказка мае павучальны характар: яна вучыць, што і як трэба рабіць у той або іншай сітуацыі. Акрамя таго, яна дапамагае вучням выказаць свае думкі вобразна і выразна, узбагачае іх маўленне, служыць узорам для стварэння сціслых, але ёмкіх паводле зместу выказванняў. «Не так лёгка будзённа-празаічную з’яву, – сцвярджаў М. А. Янкоўскі, – «падцягнуць» да ўзроўню мастацкага факта. Прыказкавая паэзія робіць гэта і хораша і паспяхова» [2, 4].

Для творчай працы возьмем, напрыклад, прыказку *Любіш з горачкі катацца, любі і саначкі вазіць*.

– Які сэнс мае гэта народнае павучанне? – пытаецца настаўнік. (Каб атрымліваць асалоду ад чаго-небудзь, трэба навучыцца пераадолюваць цяжкасці, не ленавацца рабіць тое, што, магчыма, не падабаецца чалавеку.)

– Ці назіралі вы жыццёвыя сітуацыі, да якіх можна ўжыць прыказку *Любіш з горачкі катацца, любі і саначкі вазіць*?

– Ці можна пра гэтыя сітуацыі сказаць іншымі словамі?

– Якія словы з прыказкі застануцца, а якія – памяняюцца, калі мы будзем апісваць якую-небудзь падобную сітуацыю?

– Ці можна перакласці прыказку на мову матэматыкі? Аказваецца, можна. Для гэтага словы, якія застануцца пры апісанні іншых сітуацый нязменнымі, запішам на дошцы, а тыя, якія не падыходзяць, заменім сімваламі – літарамі А і Б. Запішам схему прыказкі: *Любіш А, любі і Б*.

Цяпер задача вучняў заключаецца ў тым, каб замест сімвалаў А і Б падабраць словы, якія ўтвораць новае выслоўе павучальнага зместу. Вучань Капаткевіцкай СШ Петрыкаўскага раёна Пеця Калашук, напрыклад, прыдумаў наступнае павучанне: *Любіш грыбамі ласавацца, любі і пад елку нагінацца*.

Языкаломка – твор, які будзецца на выкарыстанні слоў з аднолькавымі або блізкімі паводле артыкуляцый гукамі і іх спалучэннямі, што не даюць хутка і выразна вымаўляць словы: *Жвавы вожык жыва паішыў кажух*.

Тэрмін *языкаломка* паходзіць ад спалучэння *ламаць язык*, г. зн. з цяжкасцю вымаўляць словы. Яго прапанаваў вядомы букварыст, заслужаны работнік культуры Беларусі Анатоль Клышка, які ўключыў яго ў буквар і выдаў кніжку па красамоўнай назвай «Прыгаршчы языкаломак» [3]. «А мне здаецца, – патлумачыў ён, – няблага іх называць языкаломкамі. Ёсць жа ў нас па суседству яшчэ галаваломкі. А тут языку сапраўды ёсць работа і работа. Дарэчы, гэты тэрмін-наватвор – «языкаломка» – адзначаны і ў папулярным энцыклапедычным даведніку «Фальклор Беларусі» [3, 3]. Паралельна існуюць і іншыя тэрміны: *скорагаворка*, *хуткамоўка*, *хуткапрамаўлянка*. Першы з іх запазычаны з рускай мовы (параўн. рус. *скороговорка*), другі – з украінскай (параўн. укр. *хуткамовка*), трэці – утвораны на базе ўласнага моўнага матэрыялу: *хутка + прамаўляць + -нк(а)*.

Для працы па стварэнні языкаломак вельмі важна, каб вучні пазнаёміліся з іх структурай. Для аналізу выкарыстаем языкаломку *Патап пакаваў пакупнікам пакупкі ў пакупкі*. Зразумець яе будову вучням дапаможа гутарка па пытаннях:

1. Якія гукі або спалучэнні гукаў паўтараюцца ў языкаломцы?

2. Ці ёсць словы, якія адрозніваюцца адным або двума гукамі? (Ёсць: *пакупкі – пакупкі*.)

3. Якімі гукамі адрозніваюцца гэтыя словы? (*[п]* і *[н]*.)

4. Як яны размешчаны ў языкаломцы? (Побач.)

5. З якой мэтай іх размясцілі побач? (Каб іх цяжэй было вымаўляць.)

Пасля разгляду структуры языкаломак праводзіцца падрыхтоўчая праца да іх складання. Яна заключаецца ў падборы слоў з наборам аднолькавых гукаў і спалучэнняў гукаў. Гэта могуць зрабіць вучні разам з настаўнікам. Словы з наборам аднолькавых гукаў і іх спалучэнняў запісваюцца на дошцы. Напрыклад: *грак, рак, марак, крама, мара, рама, марка, парк, Раман, Марк, граў, гараву, марыў, шпарка*. Аднак, перш чым аб’ядноўваць словы разам, трэба паглядзець, ці ёсць сярод іх такія, якія рыфмуюцца. Калі ёсць, значыць іх можна паставіць побач – для цяжкасці вымаўлення – або адно з іх размясціць у сярэдзіне, а другое ў канцы языкаломкі.

Калі для стварэння языкаломкі не хапае нейкіх агульных слоў, то вучні могуць выкарыстаць уласныя імёны, якія бытуюць не толькі ў сучасным іменаслове, але і прыдумваюцца самімі вучнямі. У працэсе працы вучань можа выкарыстоўваць любое слова, якое дапаможа яму пры складанні языкаломкі. Напрыклад: *Раман – марак, у Рамана рамка, у рамцы марка; Грак і рак на гары ігралі на гармоні; Над паркам хмарка, у парку – Марк; Раман і Марк крочылі шпарка па парку; Марыў Марк прывезці з крамы рамы*.

Для самастойнай працы па складанні языкаломак настаўнік раіць вучням выкарыстоўваць слоўнікі: так лягчэй падбіраць патрэбныя словы. Падыдуць «Тлумачальны слоўнік беларускай мовы», «Беларуска-рускі слоўнік», «Арфаграфічны слоўнік», «Адваротны слоўнік беларускай мовы».

Калыханка – кароценькая песенька простага зместу з напеўнай мелодыяй і рытме калыхання, якую спяваюць звычайна над калыскаю. «Напеўнасць, пшчотнасць гэтага жанру, – падкрэсліваецца ў БелЭн, – дасягаюцца пры дапамозе алітэрацыі, асанансу, памяншальна-ласкальных суфіксаў, паўтораў асобных слоў і цэлых канструкцый дзіцячай лексікі» [4].

Праз калыханку дзеці лягчэй засвойваюць лексіку і граматычны лад роднай мовы, пазнаюць навакольны свет. Кампазіцыя калыханак простая, змест даступны для ўспрымання. Ён падобны да зместу невялікай казкі з фантастычнымі падзеямі і з’явамі, са знаёмымі цацкамі, якія ў калыханцы ажываюць, і заўсёды прасякнуты светлым, жыццесцвярджалым настроем.

Праца з вучнямі пачынаецца са знаёмства са зместам адной якой-небудзь калыханкі. Спачатку выкарыстоўваюцца прасцейшыя з іх, у тым ліку літаратурныя, напрыклад:

*Люлі-люлі, баю-бай,
Ты, мядзведзік, засынай.
Люлі-люлі, люлі-люлі,
Лялькі ўсе мае паснулі* (В. Жуковіч).

Пасля развучвання калыханкі настаўнік праводзіць з вучнямі працу па выяўленні структуры калыханкі. Гэта можа быць гутарка па наступных пытаннях:

1. Якія словы ў калыханцы паўтараюцца? (*Люлі-люлі.*)
2. У якой жыццёвай сітуацыі выкарыстоўваюцца гэтыя словы? (Пры закалыхванні дзяцей.)
3. Якія яшчэ словы выкарыстоўваюцца для закалыхвання дзяцей? (*Баю-бай, баю-баюшкі-баю, а-а-а, гута-та.*)
4. Да каго і з якой просьбай звяртаюцца ў калыханцы? (Да мядзведзіка, каб ён засынаў.)
5. Як яго называюць: ласкава ці не? (Ласкава.)
6. А як называюць яго звычайна, без адцення ласкавасці? (Мядзведзь.)
7. Хто ўжо спіць? (Лялькі.)
8. Мядзведзік і лялькі – цацкі. На самай справе яны жывыя ці не? (Не, не жывыя.)
9. А якімі яны паказваюцца ў калыханцы? (Жывымі.)
10. Які зычны гук часцей за іншыя паўтараецца ў калыханцы? (Гук [т].)

Пасля разгляду структуры калыханкі, яе асаблівасцей вучням прапануецца самім скласці калыханку невялікага аб’ёму. Для гэтага можна выкарыстаць адну са схем-падказак:

1) ...баю-баю	2) ...люлі-люлі	3) ...маю	4) Спяць (і) ... (і)...
...складаю	...заснулі (матулі)	...баю	Спяць ...
...дзеткі	...зоркі	...калыхаць	Спіць ...
...кветкі	...вавёрки	...спяваць	Дрэмле ...
...сон	...у вышыні	...вочы	... баю-бай
...ён	...засні	...ночы	... засынай (закрываі)

Перад пачаткам самастойнай творчай працы неабходна прачытаць некалькі калыханак, напісаных іншымі дзецьмі, паслухаць мелодыі калыханак.

Прыводзім калыханку, якую склала Аліна Кашэвіч пад кіраўніцтвам настаўніцы пачатковых класаў Зінаіды Міхайлаўны Сеніковіч (Капаткевіцкая СШ Петрыкаўскага раёна):

Спяць акулы і маржы,
Спяць талеркі і нажы,
Дрэмле сонейка за хмаркай,
Спіць Аленачка з Тамаркай,
Спіць і месяц на кані,
Спяць і зоркі ў вышыні.
Толькі ты, малы, не спіш,
На Аліначку глядзіш.
А-а-а! А-а-а!

Важнай перадумовай паспяховай працы вучняў па стварэнні сачыненняў на ўзор твораў малых фальклорных жанраў на ўроках роднай мовы з’яўляецца своечасовая падказка настаўніка. Яна можа датычыць няправільнага ўжывання слова або словаформы, якія дапускаюцца малодшымі школьнікамі пад уплывам рускай мовы або дыялектных асаблівасцей, выкарыстання недакладнай рыфмы, парушэння рытму і інш.

Усе напісаныя творы вучні чытаюць у класе. Гэта дае магчымасць параўнаць уласна напісаны твор з сачыненнямі аднакласнікаў, самастойна выявіць у ім моцныя і слабыя якасці. Настаўнік заахвочвае кожнага вучня добрым словам: «Малайчына!. Хораша! Цудоўна! Як у сапраўднага паэта! Добра напісана. Яшчэ ледзь-ледзь дапрацаваць – і можна змяшчаць у кнігу».

Творчая праца звычайна праводзіцца на станоўчым эмацыянальным фоне, са смехам і жартамі. Вучні не баяцца памыліца, бо заўсёды можна выправіць памылку.

Правядзенне мэтанакіраванай работы па фарміраванні ўменняў літаратурнай творчасці, звязанай з выкарыстаннем узораў малых фальклорных жанраў на ўроках беларускай мовы, садзейнічае развіццю

творчых здольнасцей малодшых школьнікаў, павышэнню іх пазнавальнага інтарэсу да вывучэння роднай мовы.

Літаратура

1. Фядосік, А. С. Прыказка / А. С. Фядосік // Беларуская энцыклапедыя: у 18 т. / рэдкал.: Г. П. Пашкоў [і інш.]. – Мінск: БелЭн, 1996–2004. – Т. 13: Праміле – Рэлаксін. – С. 67.
2. Янкоўскі, М. А. Паэтыка беларускіх прыказак / М. А. Янкоўскі. – Мінск: Вышэйш. школа, 1971. – 160 с.
3. Клышка, А. К. Прыгаршчы языкамак / Анатоль Клышка. – Мінск: Нар. асвета, 2011. – 31 с.
4. Барташэвіч, Г. А. Калыханка / Г. А. Барташэвіч, Т. Б. Варфаламеева // Беларуская энцыклапедыя: у 18 т. / рэдкал.: Г. П. Пашкоў [і інш.]. – Мінск: БелЭн, 1996–2004. – Т. 7: Застаўка. – С. 489.

МГПУ ИМ. И.П. ШАМЯКИНА